

РІЗДВЯНИЙ ВЕЧІР.

ОПОВІДАННЯ

Гната Хоткевича.

Різдвяна вечерея в маленькому дідичному будинку скінчилась, і всі, що сиділи за столом, подякувавши пані й господареві, перейшли в теплу вітальню доказувати й дослухувати, що розпочалось за вечерею.

Сама газдиня, висока, огрядна запрохувала гостей сідати, як хто міг і хотів. Привітом, щирістю дихнуло на всіх, коли вони увійшли до на-пів темної вітальні, освіченої лише лампадою та полум'ям коминка, що був розпалений і прискав тисячею искор... Щось ніби знайоме, навіть рідне вбачається у всіх цих старих горницях з полинялими кріселками, з великими дзигарями, що тихо і поважно дзенькають, доки не прийде їм час бити: тоді вони звенацька зашиплять, задзвжчать, ніби там цілий стовп цв'іркунів сидів, хрипло пробють раз, ніби задумують ся, чи бити ще... у друге, у третє і т. д. Все таке просте, стародавнє — і кличе до прислухання ударів власного серця, до роздумування над власним існуванням. В мирі, в усьому останньому мирі інтриги, політика, ідеї, вязниці, жандари, плач і скрегіт зубовний — а тут тихо-тихо, мов на дні моря...

От і тепер. За стінами вив і стогнав вітер, шуміли садові дерева, якась неприкріплена ставня стукала десь — а у цій кімнаті здавалось ще тепліше, ще приємніше. Щось зупинило розмову... ніби ангел зими і бурь, ангел непощадного палючого вітру, наметених снігових гір і тріскучого морозу запанував на хвилину над усіма цими людьми.. Нікому не хотіло ся першому підіймати балачки. Тіло ніжило ся, гарно було простягти руки до палаючого

коминка; а все-ж таки вите, що доносилося зі двору, ця глуха шумлява десь-то на верху брали своє... Але загавкала чогось здорова собака, мабуть з ланцюга рвучись — і тиша пропала...

— Так от я й вийшла за нього, — почала перервану кінцем вечері розмову Ольга Семеновна, худа жінчина з білим-білим волоссям. — Всі і Боже як мене одмовляли, розказували про нього, який він: як він над підданими своїми знущається, як він, мов султан турецький, цілі гареми у себе держить, як він розпорів живіт одному з своїх доїзжачих за те тільки, що той не зумів задротити зайця — багато дечого розказували... Так щож? З'явиться він було до нас на своїому чорному як ворон коневі, підперезаний срібло-кованим поясом, у синій суконній чумарці, у високій шапці... з'явиться покірний, з ласкою в очах, почне сам каятись у всіх своїх провинах — і я все забуду... Бач, тепер аж чудно, а тоді як задивився було на карі очі та на чорний вус... — і старенька лукаво підморгнула на молоду внучку газдині, котра про віщось тихо шепотіла ся з юнаком, якого по тину і складу всієї його постаті зараз можна було назвати сином благословенного півдня Росії.

— Це вже в мій огород камінець, — підхопила Маня, ані трошечки не змішавшись. — Встаньте, Юрку, і з глибоким поклоном дякуйте всю спілку високодобродійних жінок за те, що вони спустились аж до нас, о стільки були добрі.

І молода пара глибоко уклонила ся усій громаді, викликавши цим веселий сьміх на всіх цих добрих старих обличчях.

— Та ти від цілої юрми собак одбрешеш ся, а не тільки від кого небудь з нас, — весело промовила Ольга Семеновна. — А тільки натякне хто про страшне що, то зараз: „Ой боюсь! Ой боюсь!“ Попоклянеш ся тоді, аби хто ліг у твоїй кімнатці.

— Побачимо.

— Ну, й побачимо. Так от, кажу, не послухала я нічиєї ради, вийшла заміж за чорний вус та за козачу постать. Ну, щож?... Перший місяць і справді був медовим. Мій Степан цілував, милував мене, корив ся мені в усьому; йому, бачте, подобалось покорюватись мені. Йому, котрий ніколи не знав, що таке „не можна“, котрий не хотів і чути ніколи про перешкоди своїйому „я бажаю“ — йому, кажу, якось любо було, що от біля нього знаходить ся, живе з ним людина, котра теж чогось хоче і котрій приємно буває догодити. І варт мені було забажати чого — все

з'являлось передо мною. Віп і людей уже більше не бив, але не тим, сказати-б, що ніби-то подобрійшав і побачив усю мерзоту цього дикого права, а просто через те, що це мене дуже вражало і він здавав ся мені тоді якимсь звірем, а не моїм коханим.

„Таким робом я була играшкою задля нього — і, як играшка, скоро надокучила. І справді: що могла я, зріши між тихими, спокійними стінами батьющинної халупчини, серед праці фізичної і моральної, серед ласкавих ідеалів мирного родинного життя — що могла, кажу, я дати йому, вільному і буйному як вітер, деспотичному в душі з-за дідів і прадідів?... Він уже в крові носив усю столітню владу над людьми; вона, ця власть карати й милувати, влила ще в душу його предків краплю отрути; ще в утробі матери вони вже панували, згибом брів привчались наводити острах на людей. Виростали вони з нагайкою та рушницею в руках, їли м'ясо, нічого вищого власних пристратій не знали ніколи, мисль аві разу не оковувала їх мізку, і увесь природний розум ішов лише на те, щоб як бучнійше прожити, як похитрійше викрасти дівчину з села...

„І ясною стала мені вся моя несила перед ним. Хиба можна тихій вівці заспокоїти лютого вовка? Нехай би хоча час який за все своє існуванє пожив він думкою — тоді-б ще можна було надіятись. А то темнота і темнота без кінця, без краю — щож проти неї поробиш?...

„Знов почались перервані веселі бенкети, знов полились соромні речі, знов заграла музика і знов гуділа долівка від тупоту п'яних ніг. Багато разів я, збуджена рукою якого небудь доїзжачого, повинна була одягтись у коштовний жупан, чіпляти намисто на себе і виходити частувати п'яних гостей, вітаючи кожного поцілунком. Сльози наvertsались у мене на очи, а я під тренькіт домашньої музики витанцьовувала козака, метелиці...

„А тут іще бачу я, що погано дивлять ся на мене чісь очи. То був приятель мого чоловіка, теж дідич, на прізвище Якір. Чорний був увесь, родом із Сербів, здаєть ся; страшний такий, деспот і злодюга вже з самого вигляду свого. І як піде було танцювати зо мною, то так міцно притулить у танцях до себе, що аж страшно. Боялась я його — так і крий Мати Божа як... А одмовитись не можна, бо зараз Степан за нагайку і чистить мене по чому доведеть ся, тут же, при всіх... А Якір — страшний він навіть і в коханні був — не кицеть ся, як иньші, обо-

роняти, а ще стоїть серед кімнати і регоче, регоче, за боки узявшись. Він завжди ходив у черкеському, обвішаний усякою зброєю...

„Ото раз — я саме була важкою тоді — будить мене в ночі дід Евмен. Добрий такий, гарний був дідок, царство йому небесне. Будить, кажу...

— Вставайте, — каже крізь двері, — вставайте, Ольго Семеновно: пан кличуть. Та надівайте, кажуть, що найгарніше, що найдорожче...

— Евменику, голубчику, — кажу я йому. — Підіть, скажіть панови, що я прошу його не займати мене хоч сьогодні. Скажи, що я слаба і важко мені піднятися...

— Пануню, серденько... Про мене — я піду й скажу, та тільки напевне знаю, що з цього нічого-сінько не буде, бо дуже вже п'яні пан. Одягайтесь краще, серденько...

— А може, дідусю... Підіть, підіть...

— Та я то піду, сказав, та нічого-ж не буде. — І пішов, чую, від дверей.

„А я лежу, не одягаюся. Хоч і знаю, напевне знаю, що буде так, як дід сказав, але все-ж надія не вмірає, все здасться: „а може? а може?..." Коли чую — іде вп'ять, але не дід уже Евмен, човгаючи постолами, а хтось у кованих чоботях. Підійшов, дьоргонув двері — думав ото увійти, але двері були заперті. Чую голос Стецька, прихвостня панового.

— Степан Степанович приказали, щоби я зараз же привів вас. Чуєте?...

— Зараз, — одмовила я і встала. — Іди, я зараз сама прийду.

— Ні, я вас одведу.

Одягаюся я, а серце щось недобре віщує. Так не хочеться, так не хочеться, як умерти. І не надівала я розкішних жупанів, дорогого намиста, а накинула на себе що попало під руку: все думала: умолю, щоб не танцювати. Вийшла.

— Щож ви, пані, не одяглися, — ценоважно спитав мене Стецько.

— Не твоє діло. Іди.

„Прикро мені стало, що вже й пастух який небудь, а трохи що не кричить на мене. Пішли ми ото у-двох.

Гульня була у великій клуні, що стояла геть серед двору. Клуня ця тільки зверху була клунею, а в середині була убрана як розкішний палац. Наслана була дошками долівка, розвішані

і розстелені коштовні килими, звірячі шкури, рушниці, шаблі, пістолі...

„Шумом, горілкою, паленим чимсь дихнуло на мене, коли я відчинила двері. Сьвітло вдарило мені в очи, і я поперед нічого не могла розібрати. Але потроху очи звикли, і я зобачила звичайний малюнок: столи облиті вином, горілкою скатерті, пляшки цілі, побиті, порожні, повні, всяка їжа, шматки мяса на столах і долі, перекинуті ослони. Там двоє обнявшись цілують ся, один плаче схилившись на стіл, другий пісні затинає, а Якір обложившись пістолями бере з них один за одним і садить кулю за кулею в червоного туза, що висить на стінці. Степан же мій стоїть коло нього і за кожним вистрілом лаєть ся.

— Привів, пане, — сказав мій провожатий, і параз якось усе стихло... І вистріли ці, і плач і пісні...

Деякі з гостей підійшли привітатись до мене, але Степан розлючений чимсь, мабуть влучною стрільбою Якіровою, відіпхнув усіх, підійшов до мене і жорстко ухопивши за руку витяг на середину.

— Щож ти не одяглась, як я казав тобі?

— Степаночку, голубчику... Дозволь мені не танцювати: я-ж... — і сказала йому на вухо...

— Ег, чортovina! Так щож з того? Танцюй!...

— Степаночку...

— Танцюй! — і звіром глянув на мене. Але щось піднялось у мині; знала я, що мене чекає, але готова була на все, на всяку муку і терпінє.

— Не буду я танцювати, — одрізала я і повернулась уходити.

— А!... Так ти так, гадино? — заревів Степан і кинув ся на мене з піднятими кулаками. Але в цю хвилину підскочив Якір і як перину одкинув його у бік.

— Щож ти й справді знущаєш ся над жінкою?

— А твоє яке діло? — тільки й міг сказати Степан. Його якось не то здивував, не то вразив цей випадок і він не знав, що йому робити.

— А таке... Одпусти її — бачиш, вона хора?...

— Ти що мені за указ у моїй господі та ще над моєю жінкою?

„Бачу, Якір зблід на обличі, очи горять... Підійшов до Степана і прямо-прямо дивлячись йому в вічи сказав стальовим голосом:

— Одпусти... А то — знаєш?...

„Що це таке було, про віщо згадував Якір — я й доси не знаю. Тільки дивлюсь, мій Степан блиснув очима, закрипів зубами і промуркотів:

— Ну, нехай іде. Та це в останній раз прощаю...

„Я накрилась хусткою і вибігла з клуні.

„Віжу через двір, аж зненацька чую: „Стій, Олю!“ І не встигла я опам'ятатись, як мене нагнав Якір, обняв і цілючи мені щоки, чоло, очі, зашепотів:

— Поїдем... поїдем зо мною... Тут тройка.. Бачиш: він знущаєть ся, знущаєть ся...

„Де взялась сила у мене! Відіпхнула я його... він аж покотив ся...

— Геть! — крикнула я не своїм голосом і побігла. А він настиг мене, вхопив за руку, здавив мов кліщами... Нагнув ся аж до мене... горілкою несло від нього...

— Так будеш же ти каятись... Так я в життя твого ще гіршу каторгу зроблю і буду сьміятись над кожною твоєю сльозкою, — і притягнувши силоміць мене до себе, поцілував прямо у губи.

— Останній! — крикнув він потім і кинувши мене пішов назад до клуні, а я перелякана до смерті побігла до дому...

„І справді. Не життя настало мені, а люта каторга. Що вже Якір набрехав Степанови, що він йому говорив — не знаю. Знаю тільки одно: що я всі засоби брала, аби дізнатись, за віщо на мене таке; навіть до Якіра підійшла раз з тихим запитанєм.. А він так глянув на мене, мов би задавити хотів, і промурмотів тільки: „Не балакай... Я не хочу, щоб ти мене умолила!“ — і відвернувшись пішов геть.

„Я молилась, я щиро просила Бога, щоб дав мені силу перебороти все це, перемогти... Терпіла, страждала — і Господь його знає, до чого-б воно дійшло, як би крапля не переповнила чаші... Велике терпінє жіноче — але й йому буває кінець...

„Раз якось у вечері приходив до мене бабуся з Якірового хутора і просить, щоб я пішла до хорої. А я трошки лікарювала, бо татко мій, царство йому небесне, і цьому мене вивчили. Я, звичайно, згодилась; одягаюсь, щоби іти за бабусею, як зненацька увіходить у хату Степан.

„Господи! Ніколи ще я не бачила його таким! Блідий, очі горять, волосє розкуйовдане...

„Увійшов. Бабусю випхав, заціпнув двері... І я сама востала ся на одинці з цим звіром у чоловічому образі. Він високий, міцний, повний злости і якоїсь помсти, а я слаба, безпорадна, тиха... Ой, як страшно було мені!...

„Вся похоловши спитала я його:

— Чого ти, Степаночку?

— Ач овечка, — прошипів він крізь зуби. — Куди це збираєш ся?

— У Якирівку...

— Так, так?!... На чистоту? — крикнув він і кинув ся на мене... Бив мене нагайкою по голові, по плечах, по спині... Вхопив за волосє, кинув об землю, топтав ногами... Поперед я кричала, молила його, благала, а далі вже духу кричати не стало у мене... А за дверима мов сатанинський голос, мов пекельні одгуки які, чув ся широкий, масний регіт Якірів... Бодай ніколи нікому не чути такого реготу!...

„Аж натомив ся Степан, бючи мене. Далі штовхнув ще раз мене чоботом, плюнув у обличчє і вийшов з кімнати гримнувши дверима, що аж вікна забрязкотіли...

А на другий день скориставшись з того, що Степан був на охоті, я втекла до татка. Не сила була... Татко жили самі у місті лише в старою своєю клюшницею, що провадила все дрібненьке господарство. Так я забувши вже всю свою гордість прибігла до дому і оселилась там... Плакали ми, плакали в купі над моєю такою доленькою шасною, та щож — сльозами не допоможеш...

„Ну, ото я живу у татка день, другий; на третій день пішла я з бабусею на базарь. Ідемо ми вже відотіль, як назустріч нам Степан зі своєю бандою... Господи! Я так і умліла!...

„А він доскочив до мене, загнав у куток і не злазючи з коня почав бити нагайкою, куди очі дивили ся... І поки стара Пріся, кричучи вже несвоїм голосом, зібрала дюдий, він збив уже мене в один синяк, свиснув, крикнув: „Айда!“ — і як вихор завив ся по дорозі... Держи його тепер...

„Ледво дійшла я до дому. Лягла; голова розболіла ся. Ну, потім тиха наша обстановка, розмова з татком — усе це трохи заспокоїло мою душу. Татко почали грати на гусях псалми Давидові, що самі уложили на ноти, співали — і так любо та гарно

стало мені! Одлетіло все моє горе хто й зна куди, де й нудьга поділа ся і ремство. Навіть весело стало... Як воно чудно: повернеться жите до тебе негарним, чорним своїм боком — і якимсь поганим здасть ся все на сьвітї. А знов засяє сонечко на житевій дорозї, радість злетить на серце — і чудовим тоді стає увесь мир, усе сотворіне...

„Але от настав вечір; татка прийшли прохати до умираючого. Боже! Як не хотіло ся залишатись мені самій з бабою! Мабуть передчувало серце щось... Так воно і сталось.

„Ждемо ми татка з бабою. Уже й десята година — нема; уже й одинацята — нема. Як зненацька страшний грюк у двері... Я так і окамяніла.

— Відчиняй!

Голос чийсь-то незнайомий, грубий, скрипливий...

— Бабусю, серденько — не відчиняйте... Це мабуть Степан...

— Я сама так думаю. Так щож: вони двері вибють...

— Не відчиняйте, голубонько... Не відчиняйте, бабусю...

— Та не можна-ж, не можна, дитино... Сховай ся краще...

„А за дверима ще голоснійше: „Відчиняй, кажу тобі!...“

— Ой Боже-ж мій, Боже-ж мій... Та куди-ж його сховатись?

— А полізай у бовдур, стань: там не знайдуть... А мене вони мабуть не займати-муть...

— Ой, ні, бабусю: вони й вас убють. Давайте краще, обидві сховаємось.

— Що ти кажеш таки? Та вони тоді усі мишачі нори переріють. Лізь, кажу тобі, краще! Лізь зараз!...

— Відчиняй! А то двері вицесу! Відчиняй! — і стукає видко ногами у двері.

— Та хто там такий? — голосно обзивається бабуся, а до мене впять пошептом: „Лізь, лізь, кажу тобі!“ — і пхає мене до бовдура.

„Я вже не тямлючи, що роблю, полізла і стала; ученилась руками за прутки та так і завмерла, ніби непритомна якась стала...

„Чую, бабуся сперечається з ними крізь двері, каже, що нікого дома нема, лає їх... А вони за дверима ще дужче кричать, теж лають ся... Потім, чую, відчинила баба.

Увійшло їх мабуть чоловіка з п'ять. От я і Степанів голос зачула, і Якірів і Стецьків, а обличя у всіх, розказувала потім бабуся, завішані були ганчірками.

— Де панна? — спитав Степан бабусю.

— Та кажу-ж вам, що немає: пішли в батюшкою кудись.

— Брешеш, чортова собако! — та нагайкою її.

„А я й чую і хочу крикнути, заборонити, а не можу... пальцем навіть не двигну.

— Брешеш, кочерга бісова! — та знов нагайкою. — Ми бачили, як батюшка пішов, а її не було з ним.

„А стара плаче, божить ся навіть, що пішла я, що немає панни в хаті. Тоді Степан знімає образ із стінки.

— Поклонись, каже, на цей образ і поцілуй його, що немає панни в хаті.

„І щож ви думаєте? Поклялась стара, прийняла великий гріх цей на душу.

— Клянусь, каже, святим Пантелимоном Цїлителем (а ікона Пантелимона була), що немає панї у хаті!..

„Як зачула я це — і не знаю, що зо мною сталось. Ридати захотїлось, вискочити до них усіх, кинутись до Бога — і... не можу... Не слухають ні руки, ні ноги... і голосу немає...

А Степан заскрипів зубами.

— Ну, шастє, каже, її. Так давайте-ж хоч слід, хлопці, по собі зоставимо.

„І давай ходити по кімнатах та бити, нівечити все, що під руку попадало. Били і посуду, ламали стільці, шафи, рубали навіть долівку сокирою; тільки вікон не займали, щоб людей не зібрати. А бабуся ходить за ними та все причитує та лає їх, проклинає...

„І от як уже нічого й бити стало, як уже обшарили вони всі сучочки і вишпоринки, став Степан серед хати і трясучи кулаком у повітрі крикнув:

— Ой, і не попадай ся мені більше, падлюче кодро! Я за дворянську честь гірко помщаю ся!... Ходім, друже Якіре: спасибі, що очі мені odkриваєш.

„І пішли... Сїли на коний і поїхали...

„Бабуся переждала трохи, поки затихло все, та до мене... а я не можу вислобонитись, не можу встати... Так вона відібрала вже силоміць мої руки і вже хто й зна як довела мене до постелї, що послала мені на долівці. Та як подивить ся на мене, та як заплаче, як зариває...

— Що таке? — кажу.

„А вона: „Бабуся, бабуся“ — а сама ще гірше, ще жалібнійше. А я ото у ту ніч і посивіла оттак, — додала Ольга Семеновна, перебираючи пальцями прядку сідого як сніг волосся.

— Ну, та після цього не пожив довго Степан мій: скинув його кінь якомсь із себе... Упав Степан прямо на камінюку і пробив собі голову своєю буйну... Три дні помучився — я й ходила за ним — тай віддав Богу душу, царство йому небесне...

— Так оттаке то, Марусю, з людей страх робить!...

Журливе, просто вихоплене з життя оповідане засмутило всіх. Ніби спільне зітханє яке розітнулось навкруги; всім ніяково було, що люди, такі-ж самі, як і вони, люди можуть бути такими жорстокими...

А на дворі все мабуть дужчала і дужчала фуґа; голосне вите змінило інтонацію і замість тихої пісні білосніжної цариці зими розтиналась на високих тонах якась иньша, бурхлива і грізна музика, немов марш похоронний. То ніби затихаючи, то знов з подвоєною силою розгукуючи стогнав вітер; некриплена ставня все стукала що раз то міцнійше й міцнійше — і вухо якомсь болючо прислухалось до всіх цих грізних звуків влади, невпинної волі, безмежного хотіння...

— Господи! Які то бувають жорстокі люди! — сказала одна сухенька і худа бабуся, щільно закутуючись у теплу хустину.

— Еге-ж, еге-ж, — відповів хтось... І знов тиша, знов звуки... Молодь чомусь привишкла, не чутно її.

— Ось не дуже давно чула я, — знов забалакала та-ж бабуся, — як чоловік дитий поморозив: так прямо аж не вірять ся, щоб до цього чоловік дійти міг.

— Як же це?...

— Та так. Жив собі на селі чоловік один, нехай його Петром звуть або що. Ну, діток у нього двойко було: хлопчик років зо три, і дівчинка трохи старшенька... Так собі жив чоловік, день до вечора — достатків не було, а без них яке вже там жите на селі. А тут дав йому Господь — жінка померла... Ударив ся чоловік об поли руками — тай тільки... Як його самому з дітками без жінки прожити? Сам піде на поле — вони голодненькі, безщасні; обдереть ся чумарчина, сорочечка — вже лагає-лагає він невмілими руками, а все нічого не виходить. То було і яечко

і молочко і сметанка в празник, а тепер хліб та картопля варена — от тобі й усе... І живи як хоч...

— Бив ся, бив ся він оттак — тай годі сказав. Таке безголівє, таке безголівє, що й руки не підіймають ся. Узав він... тай женив ся у друге. Думав знайти помічницю, порадицю лихови, а випало йому на долю таке золото, що й не дай Мати Божа ніякому хрещеному чоловікови. Там уже була-б тобі злюща, була-б тобі прошибна — тай нікуди вже... До своїх дітей (у неї їх теж двойко було) і гарна і ласкава, а що вже чоловікових не злюбила — так і казати нічого. Не пройде спокійно мимо: то скубне, то вдряпне, то так стусана дасть... Мачуха, одно слово — мачуха...

Ну, а все-ж таки не розумію я, що вона з чоловіком своїм зробила. Чи вона спити дала йому що, чи так уже його біда та горе скрутили — прямо не той Петро став тай годі. Скаже вона йому пообити дітей — то він їх так одшмагає, що вони сині аж по тижнях цілих ходять... Замкне вона їх у комору, не дає їм їсти — він хоч би словечко тобі... І домовчав ся нарешті до того, що запріг раз санки, посадовив дітей і поїхав із села... А холод був такий, що аж дерева тріщали... Сніг хрустів під саньми, від конячки пара ішла прямо цілими хмарами.. вони все їхали. Дітки ні-ні тай питають, дивись: „Куди це ми, тату, їдемо?“ — а татко хоч би словечко у відповідь: мовчить, мов води в рот набрав. Хлопчик, менченький він був, уже змерз, бо батько хоч і уквив їх обох своїм кожухом, але на них самих нічого не надів теплого...

— Тату! Холодно мені...

Мовчить тато... А коник усе далі й далі троха...

От уже і серед поля вони. Ніби холодніше навіть стало серед цього необсяжного білого-білого простору... Батько звернув у праворуч і поїхав прямо по ріллі... Од'їхавши декілька гонів, промовив він до дітей:

— Злазьте...

Ті покірно вилізли з-під кожуха, злізли з саний... і стали на снігу... А батько... батько вдарив по коняці і хутко-хутко поїхав геть...

Думали дітки шуткує батько, розреготались навіть, але він усе далі й далі од'їздив, немилосерно бючи коня... Заплакали дітки... Жах страшений обняв їх сьвяті душі... Побігла дівчинка за саньми... І рученята простягає і несвоїм голосом кричить,

благає: „Таточку, таточку! Та куди-ж ви? Візьміть Омелька!“ — але таточко вже був далеко...

І коли люди зобачивши, що Петро вернув ся до села сам, без дітей, почали його питати про них, він ані словечка не відповів... Пішли вони по сліду і знайшли їх... холодних-холодних... Сестра укрила братика тонісенькою спідничкою своєю, а рученята його держала біля рота... та так і замерзли обоє... І видко було по сліду, як бігла дівчинка за саями, доки вона добігла і як верталась назад... Верталась тому, щоби пригріти покинутого братця... пригріти й приголубити його...

І бабуся замовкла.

Тихо, ой як тихо було після цього в горниці. Нелюдський вчинок важко одізвав ся, пригнобив, ніби придавив усіх... Ніхто й не запитав навіть, що сталось із Петром, бо кожному було ясно, що факт востанеть ся фактом, і ніяка кара не верне зробленого і не надгородить за раз учинене лихо... Всі почували, що кара — це лише задоволенє абстрактів і в ліпшому разі — бажанє застрахати, налякати жорстокістю субекта, що має на щось відважитись. І як обіцянка царства небесного за добрі вчинки, так і перспектива кари в будучому за лихі мають один змісл, або краще сказати — ніякого зміслу, бо чоловік, що вважає добродійність лише як засіб одержати більший і смачнійший шматок, і чоловік, що боїть ся щось зробити тому тільки, що буде потім „вада“ — це вже люди без певних і сталих засад; це вже люди такі, що коли їм пообіцяють менче насолод у царстві небесному, то вони менче й добра робити-муть і навпаки...

Всі сиділи схиливши голови. В коминачку тріщали поліняки... Тихо, тихо так по всіх... Серце завмерло на хвилину, холод якийсь ніби обхопив усе тіло, і очи широко розкрили ся...

...І знов стук, знову... Міцний, ніби сердигий...

— Хто там? — швидче скрикнула, а не спитала газдиня, на-пів піднявшись із кріселка... — Хто?...

І на це відповідю був веселий, щасливий регіт Манї...

— Ха, ха, ха!... Ну, хто кого налякав? Хто кого?... Ех ви, старі, старі...

— Ха, ха, ха!... — дзвінко вторив їй увіходючи веселий Юрко з білими пущинками снігу на густих кучерях...

— Ах ви, пустуни, пустуни... Хиба-ж можна так? — обізвалась гадина, але молодь не переставала...

І всі зморщені, сухі, проливні багато сліз на своєму віку обличчя світили ся радістю, ніби милуючись молодим щастем, жвавістю, ніби завидуючи навіть трохи їм. Ця жива, невпинна сила, що була ключем із молодих сердець, ці блискучі очі світом надії, ця певність і віра — все це багато нагадувало старим з минулого, колись милого, дорогого... Очі світили ся радістю, на обличчі сяв усміх, а чорна як глибоке провалле гадка виповзала відкілясь із таємних кутків душі: „Чому пройшло? Чому не вернеть ся?...“

Вітер стогнав і свистів у бовдурі, а одірвана ставня ритмічно, уїдливо стукала об стіну...

Харьків. Листопад 1899 р.

